

Jouko Vahtola

Väestö ja asutus Suomessa ja Skandinaviassa myöhäiskeskiajalla

1. Kehitys noin vuoden 1350 tienoille: ekspansio taittuu, ensimmäiset merkit kriisistä

Väestön, asutuksen ja tuotannon kehitystä leimasi Euroopassa ja Pohjoismaissa sydänkeskiajalla, tultaessa 1300-luvun alkuun, voimakas ekspansio. Pahoja tauti-epidemioita ei ollut, ja lämmin ilmastovaihe (”the Little Climatic Optimum”) suosi uudisraivausta ja luontoa hyödyntäviä elinkeinoja. Mutta ekspansiivinen kehitys hidastui ja paikoin taittui laskuun Länsi- ja Pohjois-Euroopassa jo 1300-luvun alkukymmeniltä lähtien. Väestönkasvu alkoi saavuttaa toimeentulon rajat, uudisraivaus oli monin paikoin edennyt huonoille maille tai ilmastollisesti epäedullisille alueille ja johtanut myös kovin pieniin viljelmiin ja pahoja epidemioitakin esiintyi. ”Marginaalimaateoriaa” ja käsitystä kriisin alkamisesta esim. Englannissa jo noin v. 1320 on myös kritikoitu; kysymys on niukan evidenssin tulkinnoista. Huomattava on kuitenkin myös, että ilmasto, tärkeä tuotannon yleinen edellytys, alkoi kylmetä jo 1200-luvulla, ja periodi noin 1330–1380 oli sääoloiltaan Fennoskandiassa ensimmäinen todelta kylmä vaihe sitten 1100-luvun alkupuoliskon.

Pohjoismaista on Tanskasta voitu selvimmin havaita agraarikriisin piirteitä jo 1300-luvun alkukymmeniltä. Tiloja jäi merkittävästi pois viljelystä vuoden 1315 tienoilla, ja esim. Riben hiippakunnassa oli 15 kirkkoa autiona jo 1300-luvun alkupuolella. Vuodet 1315–1317 olivat pahoja kato- ja nälkävuosia. Kuten Länsi- ja Keski-Euroopassa, maakiinteistöjen ja viljan hinnat sekä maanvuokrat laskivat Tanskassa romahdusmaisesti vuoden 1330 tienoilla noin puoleen aiemmasta tasosta. Siihen lienee jo liittynyt tilojen ja jopa kylien autoitumista. Hinnat nousivat jossain määrin noin 1380 mutta pysyivät alhaisella tasolla koko myöhäiskeskiajan. Maanvuokrat laskivat 1300-luvun alusta 1400-luvun alkuun 1/3 - 2/3:lla. Mahdollisina syinä kriisin alkamiseen on esitetty jo mm. epidemioiden aiheuttamaa väestönpuutetta, ilmastohäiriöiden aiheuttamia katoja, maanomistajien vaikeutta saada vuokraajia korkeiden vuokrien vuoksi, viljanviljelyn kannattavuuskriisiä (ylituotanto tai kilpailukyvyyn heikkeneminen) sekä siirtymistä kolmivuoroviljelyyn, joka vapautti maata viljelystä. Varsinaisen autoitumisen ja agraarikriisin syvenemisen aiheutti kuitenkin mustan surman väestökriisi vuonna 1350.

Myös Norjasta on havaittavissa merkkejä taloudellisista vaikeuksista ja asutuksen stagnaatiosta vuotta 1350 edeltäneiltä vuosikymmeniltä mutta niitä on vähän

ja ne ovat vaikeasti tulkittavia. Kysymys on muutamista autiotiloista ja selvemmin maanhinnan ja viljantuotannon laskusta yksittäisillä alueilla lähinnä Vestlandetissa ja Trøndelagissa. Pääasiassa tilojen hinnat pysyivät kuitenkin vakaina, eikä kriisistä voi puhua ennen vuotta 1350. Uudisraivaus jatkui ”suureen kuolemaan” asti voimakkaana erityisesti Östlandetissa; viime vaiheessa perustettiin pieniä ja vähäarvoisia tiloja vanhojen maanviljelysalueiden reunamille. Uudisasutusta oli myös Vestlandetissa ja Trøndelagissa mutta kun tullaan vuoden 1300 ohi, pääpaino oli erityisesti vähämaisessa Vestlandetissa vanhojen kantatilojen (*navnegård*) jakamisessa jopa 6–8 perheviljelmään (*bruk*). Mutta heti vuoden 1350 jälkeen seurasi välittömästi erittäin syvä lasku maanhinnoissa ja viljantuotannossa ja pian myös maanvuokrissa.

Ruotsista ei merkkejä stagnaatiosta ole juuri ennen 1300-luvun puoltaväliä. Kuitenkin Pohjois-Smälannista on tietoja seurakuntien yhdistämisistä, mikä saattaa olla oire väestön vähenemisestä tai köyhtymisestä. Esim. vuosilta 1314–1315 on tietoja pahoista kulkutaudeista. Sydänkeskiajalla voimakas uudisasutus jatkui pääasiassa 1300-luvun puoliväliin, jonka jälkeen asutus alkoi taantua autioitumisen seurauksena. Sen sijaan Suomessa, Pohjois-Ruotsissa ja Pohjois-Norjassa ekspansio jatkui ohi 1300-luvun puolivälin. Näillä alueilla missä talous perustui monipuolisesti pyyntiin, karjanhoitoon ja viljelyyn ei ylikansoituksen ja resurssien riittämättömyyden ristiriita ollut uhkana.

2. Ruttoepidemiat leimaavat väestökehitystä 1350–1530

Syntyneiden ja myöhäiskeskiajalla varsinkin kuolleiden korkeat frekvenssit leimasivat ihmisyyshyönteisten elämää ja väestökehitystä. Ihmisten keski-ikä oli alhainen, keskimäärin 25–30 vuotta. Maaseudulla, jossa asui yli 90 prosenttia väestöstä, keskimääräinen elinikä saattoi olla jopa alhaisempi – noin 20–25 vuotta – kuin kaupungeissa. Kuolleisuus oli normaalioloissakin korkea, varsinkin lasten ja nuorten keskuudessa. Korkea kuolleisuus stimuloi sitäkin korkeampaan syntyvyyteen, niin että normaaleina aikoina, jolloin ei ollut nälkää eikä epidemioita, väestö kasvoi. Raskas työ ja heti hedelmällisyysissä alkaneet ja tiheinä jatkuneet synnytykset (keskimäärin 7/nainen) heikensivät naisten vastustuskykyä, niin että naisten odotettavissa oleva elinikä oli muutamaa vuotta alhaisempi kuin miesten.

Tasapaino syntyvyyden ja kuolleisuuden välillä oli herkkä. Tautiepidemiat horjuttivat sitä helposti ja nostivat kuolleisuuden moninkertaiseksi, mikä johti yhteisöjen väkimäärän laskuun, jopa romahdukseen ja väestökatastrofiin. Lapsikuolleisuus oli korkea normaalistikin, mutta epidemiat olivat kohtalokkaita nimenomaan työikäiselle väestölle. Sen raju ilmeneminen saattoi jo sinänsä autioittaa taloja mutta vakavat seuraukset olivat yleisesti työvoiman vähenemisellä, koska kaikki elinkeinot olivat ihmistyövaltaisia. Kun esim. Norjassa ja muuallakin Pohjoismaissa talouksia asuivat valtaosaltaan ns. ydinperheet, joiden asukasluku oli keskimäärin vain 3–5

henkeä, vähäisetkin väestöonnettomuudet johtivat vaikeuksiin ja autioitumiseen. Paremmin saattoivat kestää autioitumatta tilat, jotka olivat suurissa kylissä tai joilla asui ns. suurperhe, useita perheitä (veljiä, vävyjä ja lapsia perheineen), kuten oli laajalti asianlaita Suomessa ja myös Pohjois-Ruotsissa.

Historian pahin tunnettu väestökatastrofi koetteli Eurooppaa vuosina 1347–1352: ”suurena kuolemana” aikanaan tunnettu ruttoepidemia, sittemmin parhaiten tunnettu nimellä musta surma. Siitä kun tauti tuli idästä Italiaan lokakuussa 1347 ja kun sen virulenssi heikkeni ja loppui vuonna 1352, rutolta säästyivät Euroopassa vain Böömi, osa Puolaa ja Venäjää, Suomi, Pohjois-Ruotsi, Islanti ja Grönlanti. Skandinaviassa tauti koetteli selvästi pahiten Norjaa. Eurooppalaisittain olivat Norjan väestötuhot suuret jos eivät ainutlaatuiset. Musta surma oli pahin, joskin vain yksi myöhäiskeskiajan kymmenistä ruttoepidemiaista Euroopassa ja Skandinaviassa.

Ruttoepidemian kulkua voidaan Skandinaviassa tarkimmin seurata **Norjassa**. Rutto saapui todennäköisesti Englannista ensiksi Kaakkois-Norjaan Oslon seudulle joko syksyllä 1348 tai keväällä 1349, levisi sieltä sisämaahan maareittejä aina Gubrandsdalenia myöten ja raivosi Etelä-Norjassa kesän ja syksyn 1349. Oslon seudulta rutto kiersi rannikkoa länteen Stavangeriin asti mutta ei sen pitemmälle länsirannikolla. Sinne se saapui erikseen, laivassa Englannista Bergeniin, elo-syyskuulla 1349 ja levisi sieltä nopeasti Trondheimiin ja näiden kaupunkien ympäristöön. Trondheimia pohjoisempaa ei rutosta ole välittömiä tietoja, mutta raju 50–70 prosentin autioituminen Luoteis-Norjassa Haalogalandissa heti vuoden 1350 jälkeen on selitetty pääosin ”suuren kuoleman” (*den store mannedauden*) aiheuttamaksi.

Norjasta on tietoja ruttoepidemiaista 1300-luvulta vielä vuosilta 1359–1360 (*barnedauden*), 1370–1371, 1379 ja 1391–1392 mutta 1400-luvulta vain vuosilta 1452, 1459 ja 1500; varmasti niitä oli enemmän, kohtuudella kymmenkunta epidemiaa vuoteen 1521, jonka jälkeen vuoteen 1654 tunnetaan vielä kymmenen epidemiaa. Rutot ylläpitivät korkeaa kuolleisuutta ja hidastivat väestönkasvua.

On arvioitu, että Norjassa väkiluku oli sydänkeskiajalla vuonna 1300 enimmillään noin 350 000 henkeä, josta kaupungeissa asui noin 30 000 henkeä. Myöhäiskeskiajan väestökriisin seurauksena se laski 125 000 henkeen eli 65 prosenttia. Ruttoa edeltänyt väestömäärä saavutettiin vasta vähää ennen 1600-luvun puoltaväliä. Norjan väestökatastrofi oli Englannin kanssa Euroopan suurimpia. Englannissa väkiluku putosi myöhäiskeskiajalla noin 4,5 miljoonasta 2–2,5 miljoonaan eli lähes yhtä romahdusmaisesti kuin Norjassakin.

Jo tässä voidaan sanoa, että väestökatastrofi oli pääsyy Norjan valtavaan maatilojen autioitumiseen myöhäiskeskiajalla. Maatilojen määrä laski noin 60 000 - 75 000 yksiköstä noin 20 000:een eli suunnilleen samassa suhteessa kuin väkilukukin. Kun asutus oli sydänkeskiajalla voimakkaan väestönkasvun seurauksena levinnyt toimeentuloedellytysten ääri rajoille, se nyt purkautui pitkälti päinvastaisessa järjestyksessä kuin oli syntynytkin, nuorimmasta asutuksesta lähtien. Maata ja tiloja oli paljon yli sen mitä oli asukkaita ja viljelijöitä.

Tanskaan musta surma levisi talvella 1350 ja se raivosi siellä pahana kesällä ja syksyllä. Ruton kronologia oli sama kuin Saksassa. Väestötuhojen suuruudesta ei ole tietoja mutta ne olivat luultavasti samaa luokkaa kuin Pohjois-Saksassakin, eli väestön määrä puolittui ruton seurauksena. Ruttoepidemioita oli vielä ainakin 1360, 1368–1369 ja 1379. Väkiluvun laskua Tanskassa kuvastaa konkreettisesti se, että myöhäiskeskiajalla ja välittömästi sen jälkeen vuoteen 1600 mennessä autioitui 143 kirkkoa, 85 prosenttia niistä Jyllannissa, jossa monissa kihlakunnissa jäi kolmasosa kirkoista pois käytöstä.

Varsinaisen Tanskan väestön on arveltu olleen maksimissaan vuoden 1300 tienoilla 600 000 - 700 000 henkeä; maatiloja oli noin 100 000 - 115 000. Taantuvan kehityksen jälkeen väestö alkoi lisääntyä 1500-luvun alussa, ja 1600-luvun puolivälissä se oli päässyt noin 600 000 henkeen.

Ruotsista on vanhin tieto mustasta surmasta – tai sen uhasta – kuningas Maunu Eerikinpojan varoituskirje todennäköisimmin syys-lokakuulta 1349 alamaisilleen maata uhkaavasta vaarasta:

Ihmisten syntien tähden on Jumala rankaissut maailmaa suurella vitsauksella ja äkkikuolemalla, niin että suurin osa kansasta, joka asui maissa, jotka sijaitsevat maamme länsipuolella, ovat siihen vitsaukseen kuolleet. Ja se kulkee nyt ympäri Norjaa ja Hallantia ja on nyt tulossa tänne, niin että jokainen on siitä levoton.

Kuningas oli kutsunut neuvonantajansa Lödöseen, Länsi-Götanmaalle, tärkeään kauppapaikkaan Norjan rajalle miettimään, miten Jumalan vihaa voitaisiin lieventää. Alamaisia käskettiin voimakkaasti tehostamaan erilaisia hartaudenharjoituksia ja uskonilmauksia Jumalan kunniaksi. Ruton mainitaan Vadstenan luostarin diariumin mukaan tehneen tuhojaan Ruotsissa vuonna 1350. Paavin bullassa maaliskuulta 1351 vastauksena Maunu Eerikinpojan kirjeeseen kerrotaan taudin aiheuttaneen suuren väestötappion kuninkaan valtakunnassa. Vuodelta 1353 on tieto Itä-Götanmaalta ”suuren kuoleman” kulkemisesta alueen yli ja sen aiheuttamasta tilojen autioitumisesta ja niiden hintojen laskusta. Monin paikoin Keski-Ruotsista on 1300-luvun lopulta ja 1400-luvun alusta tietoja ”suuresta kuolemasta” ja autioista tiloista siitä lähtien. Pohjoisin tieto rutosta on Helsinglannista vuodelta 1395: asiakirjassa sanotaan maassa olleen ”paljon köyhiä ja kurjia ennen suurta kuolemaa” (*ante majorem pestilenciam*). Lisäksi on eri puolilta Ruotsia kansantarinoissa runsaasti tietoja rutosta ja sen kauheista väestökuolemista, mutta niiden luotettavuuteen todisteena juuri mustasta surmasta on suhtauduttava skeptisesti.

Musta surma tuli Ruotsiin ehkä jo loppuvuodesta 1349 mutta pääasiassa se raivosi vuonna 1350. Säilyneiden tietojen valossa se koetteli pahiten Smoolantia, Götanmaata, Uplantia sekä mahdollisesti Värmlantia. Ruton väestötuhot olivat varmasti ankarat mutta lähteitä ei ole niiden arvioimiseksi; erään asiakirjatiedon mukaan Ska-

ran hiippakunnan 500 papista vain 54 olisi selvinnyt, ja 1400-luvun alusta on tieto, että 5/6 Uplannin väestöstä menehtyi. Muita ruttoepidemiaa Ruotsissa oli ainakin vuosina 1359 (mm. kuningas Erik Magnusson ja hänen puolisonsa Beatrix kuolivat), 1412–1413 (jolloin kuningatar Margareta I kuoli), 1420–1422, 1439, 1450, 1455, 1465, 1484 ja 1495. Vuoden 1413 rutto tappoi yksin Vadstenan kaupungissa 400 henkeä. Erityisen paha oli vuosien 1420–1422 epidemia: valitettiin, että paljon taloja oli jäänyt ilman asukkaita.

Norjan kaltaiselta väestöromahdukselta Ruotsi lienee kuitenkin säästynyt. Toistuneet rutto- ja muut epidemiat ja myös lukuisat sodat pitivät väestönkasvun myöhäiskeskiajalla kurissa. Työvoimapula johti agraarikriisiin. Väestö lienee alkanut kasvaa Ruotsissa vasta Kustaa Vaasan aikana. Sen sijaan Pohjois-Ruotsissa väkiluku luultavasti kasvoi läpi myöhäiskeskiajan.

Suomesta ei ole merkkejä eikä tietoja mustasta surmasta, ja muistakin rutoista on vähäisiä tietoja vain 1420-luvulta, vuodelta 1495 ja vuosilta 1504, 1505 ja 1508, kun taas esim. Venäjällä musta surma teki tuhojaan 1349–1354 ja monet muut rutot läpi 1400-luvun. Mikään ei viittaa siihen, että Suomessa olisi koettu myöhäiskeskiajalla väestötaantumaa ja taloudellista kriisiä. Päinvastoin asutuksen ja talouden ekspansio ja esim. uusien kirkkojen voimakas rakentaminen 1400-luvulla viittaa siihen, että väestö jatkoi rautakaudella alkanutta kasvuaan ja asutus levisi uusille alueille varsinkin idässä ja pohjoisessa. Voimakas väestönkasvu (*”meitä kasvoi liian monta yhteen taloon”* maininta vuoden 1545 veroluettelossa) oli pääsyy savolaisen kolonisaation alkamiseen keskiajan lopulla.

Keskiajan ekspansio kulminoitui Suomessa 1560-luvulla. Suomessa oli tuolloin 34 000 maatilaa. Väkiluvuksi voidaan arvioida 250 000 - 300 000 henkeä. Väestön määrä saattoi jopa kolminkertaistua 1300-luvun alusta lähtien. 1570-luvulla alkoivat suurten vaikeuksien ajat (ks. s. 130), jolloin väkiluku noin 150 vuoden aikana kasvoi vain hitaasti (1722 vajaa 350 000 henkeä).

Islanti samoin kuin **Grönlantikin** säästyivät vuosien 1349–1350 suurelta rutolta, koska sen riehuminen Norjassa katkaisi laivayhteydet Islantiin. On arvioitu, että Islannissa oli 1300-luvun puolivälissä noin 3800 maatilaa ja väestöä noin 70 000 - 80 000 henkeä. Myöhäiskeskiajalla rutto koetteli Islantia vain kahdesti mutta tällöin rajusti: vuosina 1402–1404 ja 1494–1495. On selvää, että eristynyt sijainti suojelee Islantia tautiepidemioilta. Islantilaisien annalien tarkkojen kuvausten perusteella voidaan uskoa, että mainittujen epidemioiden väestötuhot olivat mittavat. Vuosien 1402–1404 rutto tappoi ehkä 1/3:n tai jopa 2/3 väestöstä. On arveltu, että väestö oli palautunut ennalleen kuitenkin jo 1400-luvun puolivälissä. Vuosien 1494–1495 tuhot lienevät olleet aiempaan ruttoon nähden pienemmät. Maatilojen autoituminen ei Islannissa ollut laajaa eikä pysyvää verrattuna muihin Skandinavian maihin.

Grönlannin norjalaisasutus käsitti keskiajalla nykytietämyksen valossa runsaat 500 asuinpaikkaa (sites), joista suurin osa oli tiloja. Väkiluku voidaan arvioida 4000–5000 hengeksi. Koko väestö hävisi ja asutus autoitui myöhäiskeskiajalla. Ei

ole sitovia merkkejä, että epidemiat olisivat väestöä tappaneet, vaikka samat rutot kuin Islannissa saattoivat tietysti tavoittaa neljän päiväpurjehduksen päässä olevan Grönlanninkin. Todennäköisempää on kuitenkin, että väestötuho oli seurausta asutuksen autioitumisesta (ks. lähemmin seuraavassa luvussa).

* * *

Skandinavian väkiluku väheni myöhäiskeskiajalla vähintään yhtä rajusti kuin muual- lakin Euroopassa. Se johtui etupäässä ruttoepidemioista. Mustasta surmasta ja muista sydänkeskiajan rutoista on todisteita etupäässä Fennoskandian länsi- ja eteläosista eli juuri niiltä alueilta, joista voidaan todeta myös asutuksen regressio ja talouden taan- tuma. On luultavaa, että Fennoskandian itä- ja pohjoisosiin musta surma ei joko le- vinnyt tai sen vaikutukset jäivät vähäisiksi. Sitä edesauttoivat lyhyt purjehduskausi, asutuksen harvuus ja kaupunkien vähäisyys sekä pitkät etäisyydet asutusten välillä.

3. Asutuksen kriisi Skandinavian länsi- ja eteläosissa

Norjassa on asutuksen voimakas autioituminen ja siihen liittynyt tuotannon ja hintojen lasku myöhäiskeskiajalla ollut jo vanhastaan tunnettu. Runsaasti uutta ja tarkkaa tietoa tuotti 1970-luvulla pohjoismainen autiotilatutkimus, joka tehtiin Norjan osalta perusteellisesti: siinä tutkittiin lähes 20 aluetta Rogalandista aina Tromssan alueelle asti. Toisaalta lähdetilanne myöhäiskeskiajan asutuksen tutkimiseksi on Norjan osalta parempi kuin muista pohjoismaista. Asutuksen myöhäiskeskiaikainen maksimi on voitu rekonstruoida runsaan ja monipuolisen lähdemateriaalin perusteella. Norjassa oli 1300-luvun alussa nimen omaavia alkuperäisiä tiloja (*navnegårder*) noin 36 500 ja perhekohtaisia viljelmiä, vanhoista tiloista jakautumalla syntyneitä omistus- tai vuokratiljelmiä (*bruk*) noin 60 000.

Kaikissa Norjan osissa asutus autioitui voimakkaasti sydänkeskiajalla. Kaikista tiloista autioitui yli puolet muissa osissa maata paitsi länsirannikolla lähellä Berge- niä. Tässä Norjan tärkeimmässä keskiajan kaupungissa autioituminen jäi noin 40 prosenttiin. Samaa 30–40 prosentin luokkaa autioituminen oli myös Norjaan kuulu- neessa Jämtlannissa. Korkein autioitumisprosentti, 70–80 prosenttia sydänkeskiajan asutuksesta, oli Trøndelagin maaseudulla, Trondheimin ympäristössä. Näyttää siltä, että perheviljelmien (*bruk*) autioitumisprosentti oli suurempi kuin vanhojen kantati- lojen (*navnegårder*). Tarkkojen aluekohtaisten tutkimusten pohjalta on arvioitu, että kantatilojen määrä oli vuonna 1520 pudonnut noin 16 000:een eli 56 prosenttia ja perheviljelmien määrä taas 23 000 - 24 000:een eli 60–62 prosenttia.

Norjassa autioituminen oli huomattavaa kaikkialla maassa, riippumatta juu- rikaan alueen sijainnista ja maatalouden edellytyksistä. Autioituminen oli lievästi voimakkaampaa hyvillä maanviljelysalueilla Itä-Norjassa kuin keskisissä laaksoissa sekä Länsi- ja Pohjois-Norjan rannikkoalueilla, missä kalastus oli maanviljelyn rin- nalla tärkeä elinkeino. Voi myös panna merkille, että alueilla, joilla oli eniten asutus-

yksikköjä sydänkeskiajalla, tasankoalueilla Østlandetissa ja Vestlandetin keskiosissa, autoitumisprosentti jäi alle keskitason.

Eri alueiden, usein sijainniltaan hyvin lähekkäistenkin alueiden välillä saattoi autoitumisessa olla suuriakin paikallisia eroja. Alhaalla laaksoissa järvien ja jokien rannoilla oleva asutus säilyi paremmin, kun taas samalla alueella ylempänä tunturien rinteillä ja laaksoissa oleva asutus autoitui voimakkaammin, monilla alueilla jopa täysin.

Esim. Ringebyn alueella Gudbrandsdalenissa Keski-Norjassa keskeisestä laaksoasutuksesta autoitui 39 prosenttia, syrjäisestä laaksoasutuksesta 65 prosenttia ja kauimpana olevasta tunturiasutuksesta 83 prosenttia. Asutusten korkeus merenpinnasta kasvoi samalla 200 metristä 800 metriin.

Merenranta-asutukset, joissa kalastus oli tärkeä ravinnonlähde, ja hyvät maanviljelysseudut vuonojen rantamilla selvisivät paremmin kuin asutukset syvemmällä sisämaassa vuononhaarojen rannoilla, sisämaalaaksoissa ja tunturiseuduilla, näin esim. Trøndelagissa ja Pohjois-Norjassa. Lofoteilla Vestvågøyn asutuksesta, josta kokonaisuutena autoitui noin 80 prosenttia, selvisivät autoitumatta ne tilat, jotka sijaittivat merenrannalla mutta joilla samalla oli parhaat edellytykset maanviljelykseen (*fiskerbonder*). On myös havaittu, että vanhimmat rautakauden tilat selvisivät paremmin läpi autioajan, nuorimmat sydänkeskiajalla syntyneet yksinäistilat heikoimmin. Esim. Ringebussa vanhemman rautakauden tiloista autoitui 20 prosenttia, nuoremman rautakauden tiloista 60 prosenttia ja keskiajan tiloista 91 prosenttia.

Autoitumisen kronologia on vaikea kysymys lähdetilanteen vuoksi. Kriisi tulee ilmi tilojen ja maan hintojen romahdusmaisena laskuna lähes kaikkialla heti vuoden 1350 jälkeen. Maanhinta pysyi jatkuvasti 1400-luvulla alhaisella tasolla, ajoittain se jopa laski entisestään. Maanvuokrista on tietoja vähän myöhemmin, ja ne osoittavat voimakasta laskua 1500-luvulle asti. Vain Pohjois-Norjassa on havaittavissa vuokrien nousua 1400-luvun puolivälistä lähtien. Itse autiotiloista ei Norjasta ole 1430-lukua vanhempia tietoja, mutta on selvää, että autoitumisen täytyy olla tietoja vanhempaa. Jämtlannista on autoituneista tiloista vanhin suora tieto vuodelta 1374; maan sanotaan olleen ”kauan” autiona. Jämtlannin osalta voidaan päätellä, että autoituminen oli pahimmillaan juuri ennen 1400-luvun puoltaväliä. Kaikki seikat viittaavat siihen, että koko valtakunnassa 1400-luvun keskimmäiset vuosikymmenet olivat pahinta laman ja autoitumisen aikaa.

Kriisi kehittyi kuitenkin hieman eri tavoilla valtakunnan eri osissa. On mahdollista, että Luoteis-Norjan ja Trøndelagin rannikkoalueilla agrariikriisi alkoi aikaisemmin, mahdollisesti jo ennen vuotta 1350, ja asutus ja talous näyttävät vakiintuneen 1400-luvun puolivälin tienoilla, ehkä vähän aikaisemminkin. Tämän jälkeen alettiin autoituneita tiloja asuttaa uudelleen, selvästi näin esim. Luoteis-Norjassa Trøndenesin alueella. Sen sijaan Norjan itäisissä sisämaaosissa (Østlandet, Trøndelagin sisäosat ja Jämtlanti) näyttää siltä, että tilojen autoituminen ja taloudellinen kriisi syvenivät myöhemmin ja jatkuivat jonkin verran pitempään kuin lännessä ja

pohjoisessa. Pahimmillaan kriisi oli ehkä vasta 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa. Missään tapauksessa ei näytä esiintyneen mitään merkkiä toipumisesta ennen 1500-luvun ensipuoliskoa. Äärimmäinen tapaus on Jämtlanti, jossa asutus pysyi myöhäiskeskiaikaisessa minimissään läpi koko 1500- ja 1600-luvun.

Kaupunkien, erityisesti Oslon ja Trondheimin ja jossain määrin myös Bergenin välittömässä lähiympäristössä oli autioituminen erittäin voimakasta. Syynä tähän oli luultavasti se, että kaupunkien ympärille oli syntynyt melko myöhään runsaasti pieniä, heikkojen edellytysten varassa olevia tiloja. Ihmisiä saattoi muuttaa kriisin jatkuessa kaupunkiin, vaikka ruttoepidemioiden aikana lienee muuttoa ollut pääasiassa kaupungeista maalle. Vastaavasti kun maalla autioitui tiloja, syntyi kaupungeissa suuren kuoleman ja muiden ruttojen jälkeen autiotontteja. Tonttien hinnat laskevat esim. Oslossa voimakkaasti. Porvarit – joskin kaupungissa asuen – ryhtyivät myös viljelemään kaupungin ulkopuolella olleita autioituneita tiloja.

Autiotilatutkimus on vahvistanut norjalaisen historiantutkimuksen traditionaalisen käsityksen, että autioituminen ja taloudellinen kriisi myöhäiskeskiajalla olivat yksi yhtenäinen kriisi, jonka välitön syy oli voimakas väestökato. Sen aiheuttivat musta surma ja sitä seuranneet ruttoepidemiat. Ne autioittivat suoranaisesti tappamalla taloista asukkaat mutta myös aiheuttamalla pahan työvoimapulan ja kysynnän heikkenemisen. Se saattoi jo vaikuttaa valikoivasti niin, että pienet vähäväkiset yksinäistilat, joiden määrä erityisesti oli lisääntynyt myöhäiskeskiajalla, kärsivät pahiten. Väenpuutetta maalla saattoi pahentaa muutto kaupunkiin ja sisämaassa muutto laaksoihin ja rannikoille.

Mutta on oltu myös sitä mieltä, ettei väestön väheneminen yksin selitä autioitumisen ja muiden kriisi-ilmiöiden syvenemistä 1400-luvulla ja jatkumista kovin pitkään. On nähty, että pikemminkin rutto näyttää kriisin laukaisijalta kuin ylläpitäjältä. Tähän on kuitenkin todettava, että rutto- ja muita tautiepidemioita jatkui Norjassa läpi myöhäiskeskiajan. Silti muidenkaan tekijöiden vaikutusta ei voi kiistää.

Huomiota on kiinnitetty erityisesti ilmaston kylmenemiseen ja sen seurauksena katovuosien runsauteen. Uusimmassa ilmastotutkimuksessa on jakso 1340–1365 todettu erittäin kylmäksi, joskin kylmä vaihe jatkui 1390-luvulle. 1400-luvun alkupuolisko oli sen sijaan suotuisan ilmastovaiheen aikaa, mutta jälkipuolisko jälleen epävakaisempi. Todennäköisesti huonot sääolot autioittivat osaltaan erityisesti sisämaassa korkealla sijainneita hallanarkoja tiloja, joilla oli usein vielä heikot viljelysmaat. Mutta toisaalta on havaittu, että marginaalialueilta muutti väestöä alas laaksoihin viljelemään autioituneita tiloja, joilla oli paremmat viljelysmaat.

Näyttää selvältä, että sydänkeskiajan väestön kasvu ja asutuksen laajeneminen johtivat Pohjoismaissa erityisesti Norjassa ylikansoitukseen ja resurssien käyttöönoton kriisirajoille. Musta surma horjutti raskaasti herkkää tasapainoa. Pitemmällä tähtäimellä ei epäedullisiksi muuttuneissa oloissa ollut ajan yhteiskuntarakenteella ja maataloustekniikalla mahdollista pitää yllä sellaista tuotantoa, jolla olisi voitu pitää ekspansion tuloksena syntynyt asutus ja väestö voimissaan. Oma merkityksensä

lienee ollut myös korkeilla maanvuokrilla ja maanomistajien kovalla maapolitiikalla sekä raskailla veroilla ja rasituksilla varsinkin pienillä tiloilla.

Norjassa autoituneiden tilojen asuttaminen käynnistyi Luoteis-Norjassa jo 1400-luvun puolivälissä, vahvasti kalastukseen perustuen. Vestlandetissa jälleenasutus alkoi heti vuoden 1520 jälkeen. Voimakasta se oli heti varsinkin pahiten autoituneilla sisämaaseuduilla. Niin ikään Trøndelagissa asutustoiminta oli voimakasta jo 1520–1550. Myös Pohjois-Norjassa tapahtui enimmäkseen asutuksen kasvua 1500-luvulla. Sen sijaan Østlandetissa jälleerakennus käynnistyi hitaammin, melko myöhään 1500-luvulla, ja se voimistui vasta 1600-luvulla. Østlandetissa ei tilojen määrä ollut vielä 1660 päässyt myöhäiskeskiajan maksimin tasalle mutta muualla Norjassa oli jälleerakennus johtanut jo likipitäen tasapainoon myöhäiskeskiajan asutuksen kanssa.

Tanskassa erot autoitumisen intensiteetissä eri alueiden välillä olivat paljon suuremmat kuin Norjassa, ja myös autoitumisen kronologia on epäyhtenäisempi. Autoituminen oli kokonaisuutena huomattavasti lievempi ja jäi kestoaltaan lyhyemmäksi kuin Norjassa mutta selvästi se silti leimasi Tanskan myöhäiskeskiaikaista asutuskehitystä.

Voimakkainta autoituminen oli Etelä-Jyllannissa. Esim. karu, maanviljelykseen huonosti sopiva Haderslevin alue autoitui täydellisesti. Myös tämän alueen eteläpuolella Åbenråsta länteen autoituminen oli voimakasta, suuret kylät autoituiivat totaalisesti tai niihin jäi vain muutamia taloja. Etelä-Jyllannin länsiosassa lähellä Ribeä olevalla alueella autoituminen vei ainakin puolet tiloista, erityisesti runsaasti hyvin pieniä tiloja ja muutamat hyvin suuretkin tilat. Kriisi oli täällä pahimmillaan noin 1400, joskin tiettyjä merkkejä siitä on jo 1300-luvun alkupuolella.

Jyllannin pohjoisosassa esim. Århusin ympäristössä, jossa maaperä on viljelykselle hedelmällisempää kuin Etelä-Jyllannissa, autoituminen oli huomattavasti vähäisempää kuin Etelä-Jyllannissa, vain 10–15 prosentin suuruusluokkaa. Muutamat kylät autoituiivat erityisesti 1400-luvun alussa. Pikemmin asutusrakenne muuttui tällä alueella myöhäiskeskiajalla. Varsinkin syrjäalueilla olleet löysät kylät tai hajallaan olevat yksinäistilat alkoivat muuttua varsinaisiksi kyliksi. Samanaikaisesti autoitumisen kanssa 1300-luvulla ja 1400-luvun alkupuolella maanvuokrat laskivat jopa kolmannekseen aiemmalta tasolta.

Hornsmin kihlakunta Pohjois-Sjellannissa oli kokonaisuudessaan hyvää ja hedelmällistä maanviljelysmaata. Asutus oli varsin vakaa läpi myöhäiskeskiajan mutta alueen sisäosissa (Olden) autoitui lukuisia nuorehkoja kyliä (*torp*-asutuksia) täysin, ja maat otettiin käyttöön laitumina. Myös täällä voidaan kriisin merkkejä havaita jo ennen vuotta 1350, mutta autoituminen oli pahinta vuosien 1375–1410 välillä, jolloin mm. Kunderslevin suuri ja vanha yhteisö autoitui. Monissa tapauksissa autoituminen voidaan dokumentoida vasta 1400-luvun puolivälin jälkeen. Oldenin alueen autoituminen oli 40 prosentin luokkaa mutta koko kihlakunnan autoituminen lienee jäänyt 10 prosenttiin. On voitu myös todeta, että alueella alkoi jälleenasutus

rannikolla jo noin 1380, samaan aikaan kun autioituminen oli täydessä käynnissä sisämaassa.

Falsterilla tiloja hylättiin varsin vähän, noin 17 prosenttia. Suurin osa niistä oli pieniä ja nuoria tiloja sisämaassa. Pahin aika oli noin 1350/1380–1420. Parhaiten säilyi alavien ja hyvien maanviljelysseutujen asutus, ennen muuta rannikolla. Autioituneiden tilojen maita kuitenkin yleensä jatkuvasti käytettiin laitumina. Samalla kun taloja autioitui sisämaassa, uusia tiloja perustettiin rannikolle. Kruunu osallistui merkittävästi jälleenrakennukseen 1400-luvun alusta lähtien. Asutusrakenteen muutoksessa korostui karjanhoidon, kalastuksen ja kaupan merkitys.

Agraarikriisi, joka on Tanskassa havaittavissa maanhintojen ja tuotannon laskuna jo 1300-luvun alkukymmenillä, jatkui läpi myöhäiskeskiajan ja piti yllä autioitumista. Kriisiä syvensi olennaisesti mustan surman ja sitä seuranneiden ruttojen sekä sotien aiheuttama asukas- ja työvoimapula. Kriisi oli pahimmillaan noin 1350–1420. Ilmaston kylmenemisellä ja tulvillakin (esim. paha myrskytulva 1362 Slesvigissä) oli osuutensa autioitumisessa erityisesti Jyllannissa. Autioituminen oli pahinta Jyllannissa, sen sijaan saaret selvisivät melko vähällä autioitumisella; etupäässä niillä autioituivat nuoret sisämaan yksinäistilat.

Kriisi oli pääosin voitettu 1400-luvun puolivälissä. Kruunun edistämä jälleenasutus käynnistyi paikoin jo 1300-luvun lopulla mutta painottui 1400-luvun jälkipuoliskolle. Samalla asutusrakenne muuttui niin, että asutus keskittyi suuremmiksi tila- ja kyläkokonaisuuksiksi ja hakeutui entistä enemmän rannikoille ja saarille. Esim. Fynillä, jossa 1300-luvun lopulla oli ollut autiona joka viides tila, oli noin 1450 autiona enää noin 5 prosenttia tiloista mutta 1500 vain 1–2 prosenttia. Pisimpään olivat autioina tasankomaiden asutukset, joiden käytössä oli runsaasti maanviljelysmaata mutta ei metsiä, niittyjä eikä kalavesiä.

Ruotsissa oli autioituminen huomattavan voimakasta Smoolannissa ja Bohuslänissä (kuului Norjaan). Pohjois-Smoolannissa (Norra Vedbo) autioitui asutuksesta 36 prosenttia, lähinnä pieniä kyliä ja hajallaan olevia yksinäistiloja. Götajoen pohjoispuolelta Bohuslänistä on voitu todeta merkittävä, jopa 40 prosenttiin kohoava autioituminen. Myös Länsi-Värmlannissa autioituminen oli Ruotsin oloissa varsin merkittävä, 16–21 prosenttia 1500-luvun puolivälin asutuksesta. Muilla tutkituilla alueilla (Närke, Länsi-Götanmaa, Södermanland) myöhäiskeskiajan asutuksen kehitys oli varsin stabiili. Autioitumisprosentti voidaan arvioida 5–10 prosentin paikkeille vuoden 1550 asutuksesta, mutta täysin varmaa ei aina ole, onko matala prosentti seurausta vähäisestä autioitumisesta vai riittämättömästä autioiden kirjautumisesta lähdemateriaaliin. Tanskalle kuuluneesta Skoonesta (*Scania*), joka oli hedelmällisintä maatalousaluetta Skandinaviassa, autioituminen oli vähäistä ja asutuskehitys stabiilia. Norjaan kuuluneesta Jämtlannista todettiin 30–40 prosentin autioituminen mutta siitä itään Helsinglandista on merkkejä korkeintaan hyvin lievästä autioitumisesta, mikä voi tietysti johtua todistuskelpoisten lähteiden puutteesta. Suuresta rutos- ja köyhtymisestä sen sijaan on tietoja.

Autoitumisen kronologia on Ruotsissa kokonaisuutena varsin epäselvä. Autoitiloista on tietoja etupäässä vasta 1400-luvun puolivälin jälkeen. Maanhinnoista ja -vuokrista on 1300-luvun jälkipuolelta vähän tietoja; joka tapauksessa ne laskivat huomattavasti tultaessa 1400-luvun alkuun mutta sitten kehitys oli monin paikoin varsin vakaa koko 1400-luvun tai ainakin tasoittui jo 1460-luvulla (esim. Vadstenan luostarin tilukset). Viimeistään vuokrat alkoivat nousta vuoden 1500 tienoilla.

Selkeimmin autoitumisen kronologia voidaan Ruotsissa todeta Smoolannista parhaan lähdeaineiston ansiosta. Autoitumista tapahtui erityisesti kolmena periodina: 1300-luvun jälkipuoliskolla, 1420-luvulla sekä 1450- ja 1460-luvulla ja yksittäisesti vielä 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa, kunnes 1530-luvulla alkoi kolonisaatio. Kaksi ensin mainittua kriisiä johti pysyvään autoitumiseen ja viljelyn rakennemuutoksiin, viimeksi mainituista toivuttiin nopeammin. Länsi-Värmlannissa voidaan autoituminen varmuudella todeta vasta 1430-luvulta lähtien mutta se voi olla jo vanhempaa. Toisaalta autoitumista tapahtui usein vielä 1400-luvun lopulla. Heikkoja merkkejä kolonisaatiosta voidaan havaita vasta aivan myöhäiskeskiajan lopulta. Närkessä merkittävin autoitumiskausi oli 1490–1530. Länsi-Götanmaalta on tiettyjä merkkejä autoitumisesta 1300-luvun jälkipuolelta mutta autoitumisen painopiste oli vuotta 1450 seuranneilla vuosikymmenillä. Vuosisadan vaihteen jälkeen alettiin autoita asuttaa ja alkoi uudisasutus.

Varmimmin on Smoolannin osalta osoitettavissa, että autoitumisen pani alkuun musta surma. Paitsi että se suoranaisesti tappoi, se aiheutti työvoimapulan, kuten myös seuraavat rutot. Myös mecklenburgilaisotien rauhattomuuksilla saattoi 1300-luvun jälkipuolen autoitumisessa olla osansa. 1420-luvun autoituminen lieenee johtunut jälleen suuresta ruttoepidemiasta 1420–1422 sekä katovuosisista, ja myös 1460-luvun autoituminen sopisi seuraukseksi pahasta vuosien 1464–1466 rutosta, joskin tanskalaisten sotaretketkin saattoivat häiritä asumista ja elämää.

Smoolannista on vuodelta 1377 tieto tilojen vaihtamisesta ja niiden hinnan arvioimisesta sille tasolle, jolla ne olivat ennen ”suurta kuolemaa”, joka varmuudella viittaa mustaan surmaan. Vadstenan luostarin maakirjoissa 1400-luvun puolivälissä puhutaan monien tilojen Smoolannissa olleen autoina ”suuresta kuolemasta lähtien” (*haffwa ligat ödhe sidhan store döödin waar*). Itä-Götanmaalta on vuodelta 1353 olevassa asiakirjassa maininta kiinteistönhintojen laskusta Itä-Götanmaalla puoleen ”koska suuri kuolema, joka oli kulkenut yli, oli saanut aikaan, että hyvin monet tilat olivat autoina ja että viljelijöitä niille oli tuskin saatavissa”. Vuodelta 1414 olevassa dokumentissa puhutaan erään Länsi-Värmlannissa sijainneen tilan ostamisesta ”ennen suurta kuolemaa”, mutta mustaa surmaa ei voi sitovasti pitää autoitumisen aiheuttajana.

Närkestä ei keskiajalta voida todeta väestökriisiä eikä mitään muutakaan yksittäistä syytä autoitumiselle kuin sotaretkien levottomuudet jo 1300-luvun jälkipuolella ja erityisesti 1520-luvulla. Syynä naapurialueita suotuisampaan kehitykseen saattoivat olla hyvät maanviljelyksen ja karjanhoidon edellytykset ja se, että vuorityö

oli merkittävä sivuelinkeino. On arveltu, että Länsi-Götanmaalla ilmaston huonontuminen vaikutti niin negatiivisesti viljanviljelyyn, että se autioitti v. 1460–1500. Myös sotien toistuvilla hävityksillä lienee tällä rajaseudulla ollut 1400-luvulla – todennäköisimmin 1450-luvulla – vaikutusta autioitumiseen. Ruttoepidemioiden vaikutusta ei lähteistä voi panna merkille. Sen sijaan voidaan havaita, että 1400-luvulla oli myös kolonisaatio käynnissä rinnan autioitumisen kanssa. Uusien tilojen perustamisessa ja autioiden jälleenviljelyssä on asutuskehityksen pääpaino selkeästi noin vuodesta 1500 lähtien.

Monet seikat viittaavat siihen, että Smoolantia oli yliasutettu sydänkeskiajalla. Alueella oli runsaasti hyvin pieniä tiloja, mikä altisti autioitumiselle erityisesti syrjäseuduilla. Länsi-Götanmaalla on paikoin havaittu, että autioituminen oli suurempaa sisämaassa kuin rannikolla, missä asutus jopa kasvoi, ehkä kalastuksen ansiosta – siis sama piirre kuin Norjassa ja Tanskassa. Ehkä yksipuolinen suuntautuminen viljanviljelyyn huonontuvissa ilmasto-oloissa yhdessä korkeiden verojen ja epäedullisten kauppasuhdanteiden kanssa altisti autioitumiseen. Asutuksen minimi saavutettiin vähän ennen vuotta 1520, ja 1500-luku oli vahvan ekspansion vuosisata.

Ruotsin etelä- ja keskiosissa sydänkeskiajan asutusekspansio katkesi 1300-luvun puolivälissä. Todisteita asutuksen laajenemisesta myöhäiskeskiajalla ei ole tältä ajalta, vaan kehitystä leimaa pysähtyneisyys tai autioituminen. Autioitumisen kokonaisuutena on vaikea todeta, mutta se lienee jäänyt 10–20 prosenttiin. Mustan surman ja muiden ruttojen aiheuttama asukas- ja työvoimapula lienee pääsyy agaarikriisiin, joka oli syvimmillään nähtävästi 1400-luvun puolivälissä. Myös sotien hävitykset Etelä-Ruotsissa tuhosivat sekä asutusta, viljelyksiä että väestöä. Viljanviljelyyn vaikutti negatiivisesti myös kylmentynyt ilmasto. Luultavasti karjanhoito voimistui elinkeinona merkittävästi keskiajan lopulla, mihin viittaa se, että yleisesti alentuneiden vuokrien maksu viljana väheni, voina taas lisääntyi. Myös Ruotsissa näyttää tapahtuneen paikoin asumisen ja viljelyn rakennemuutos kuten Tanskassa. Vaikeutuneissa oloissa luovuttiin merkittävässä määrin varsinkin pienten, syrjäisten ja mailtaan huonojen tilojen viljelystä. Viljelijät muuttivat viljelemään suurempia tiloja, ja pikkutiloja yhdistettiin suuremmiksi kokonaisuuksiksi.

Suuri rutto 1349–1350 ei saapunut **Islantiin**, eikä Islanti muutoinkaan kokenut pahaa autioitumista. Kuitenkin Pohjois- ja Itä-Islannista tehdyissä tutkimuksissa on voitu havaita kaksi erillistä autioitumiskautta 1420–1450 ja 1490–1550. Autioitumisprosentti oli noin 20–25 prosenttia. Täällä autioituminen oli pahin rannikolla. On hyvä syy otaksua, että autioitumisen aiheuttivat vuosien 1402–1404 ja 1494–1495 ruttoepidemioiden. Autioituminen jäi kuitenkin tilapäiseksi. Aivan läntisimmässä osassa Islantia sen sijaan on voitu todeta väestön kasvua ja asutuksen vahvistumista 1300-luvulta lähtien, eikä autioitumista lainkaan.

Grönlantiin viikinkiaikana syntynyt norjalaisasutus käsitti keskiajalla kaksi asutusta: pohjoisempaa sijainneen Länsiasutuksen (Western Settlement), josta tunnetaan 74 tilaa, ja suuremman Itäasutuksen (Eastern Settlement), josta tunnetaan

tähän mennessä 438 tilaa (ns. Keski-asutus mukaanluettuna). Asutus perustui karjanhoitoon, metsästykseen ja kalastukseen, vilja oli tuonnin varassa.

Pohjoisempi Länsiasutus autioitui melko lyhyessä ajassa 1300-luvun puolivälissä. Luultavasti syynä oli, että kylmentynyt ilmasto vaikeutti ratkaisevasti sekä maanviljelyn että pyynnin edellytyksiä. Uskottavaa on, että ainakin osa sen asukkaista muutti Itäasutukseen, mikä sielläkin kiristi elämän resursseja. Itäasutus autioitui pitemmän ajan kuluessa, 1400-luvun lopulle tultaessa. Islannissa raivonneet rutot saattoivat levitä Grönlantiinkin mutta mitään näyttöä siitä ei ole. Tärkeimmät autioitumisen syyt olivat luultavasti kauppayhteyksien katkeaminen, maan eristäytyminen ja erityisesti elinkeinojen tuoton romahtaminen. Tuulisuuden, sateisuuden ja viileyden lisääntyminen ilmastossa vaikeutti rehun kokoamista ja kalastusta Itäasutuksessakin. Viimeaikaisissa tutkimuksissa on vakuuttavasti osoitettu eroosion tehneen lopun maan kasvukyvystä. Sekä ilmaston suora vaikutus että laitumien ja heinämaiden liikkakäyttö johtivat eroosion voimistumiseen, maiden köyhtymiseen ja kasvun loppumiseen. Seurauksena oli ravinnon puute ja nälkä. Saattaa olla, että ihmisiä muutti vaikeutuneissa oloissa Islantiin.

4. Kolonisaatio Skandinavian itä- ja pohjoisosissa

Suomen myöhäiskeskiajan asutuksen kehityksen tutkimista yksityiskohtaisesti vaikeuttaa kirjallisten lähteiden vähäisyys. Autioituminen on joka tapauksessa ollut merkityksettömän pientä. Autiotiloja on voitu todeta jonkin verran Hämeestä ja Varsinais-Suomesta, missä muutamissa seurakunnissa oli noin 2–3 prosenttia tiloista autioina keskiajalla; autioituminen ajoittuu 1430-luvulle sekä 1470- ja 1480-luvulle.

Suurelta osin Varsinais-Suomenkin asutus lisääntyi myöhäiskeskiajalla, ja erityisen vahva oli asutuksen kasvu tuolloin muualla Suomessa: Satakunnassa, Hämeessä, Karjalassa, Savossa ja Pohjanmaalla. Vanhoja taloja jaettiin, vanhoista taloista perustettiin tyttärasutuksia lähierämaihin ja erityisen voimakasta oli myös uusien etäisten alueiden kolonisaatio. Karjalassa asutettiin erityisesti Kannasta ja Pohjois-Karjalaa. Erittäin merkittävä oli pohjoisessa Pohjanlahden rannikon ja pohjoisten jokilaaksojen asuttaminen, joka tapahtui lähinnä Lounais-Suomesta ja Hämeestä käsin. Luultavasti kuninkaiden asutuspolitiikka (Maunu Eerikinpoika ja Eerik Pommerilainen) oli yksi kolonisaatioon vaikuttanut tekijä.

Pitkälle uudelle ajalle jatkui savolaisten spontaanisti 1470-luvulla aloittama Sisä- ja Pohjois-Suomen erämaiden asuttaminen, jota Kustaa Vaasa alkoi 1540-luvulla voimakkaasti edistää. Savolainen kolonisaatio perustui kuusivaltaisten metsien kaskeamiseen (huhuta-menetelmä), mikä antoi ensimmäisinä 1–2 vuotena ruhtinaallisen 30–100-kertaisen sadon, minkä jälkeen sato heikkeni, viljelys oli hylättävä ja otettava käyttöön uusi viljelysalue. Usein oli myös entinen asuinpaikka hylättävä ja

vallattava uusi parempien kaskimetsien löytämiseksi. Savolainen kolonisaatio perustui kaskiviljelyn lisäksi karjanhoitoon, metsästyksen ja kalastukseen.

Ylipäättäänkin oli Suomen maatilojen elinkeinopohja vielä myöhäiskeskiajalla hyvin monipuolinen (kalastus, metsästyks, karjanhoito, kaskeaminen ja peltoviljelys), sitä monipuolisempi mitä kauemmaksi siirryttiin itään ja pohjoiseen. Monipuolinen elinkeinorakenne oli asutuksen suuri vahvuus. Asutuksen ja väestön kasvua suosivat myös suotuisa ilmasto, vähäiset epidemiat, suhteellisen kevyet verot ja pitkä rauhan-aika unioniaikana. Novgorodin/Moskovan sotaiset hävitysretket aiheuttivat asutus-tuhoja ajoittain Karjalassa ja melko usein Pohjois-Pohjanmaalla pitkin 1400-lukua, mutta jälleenrakennus seurasi välittömästi.

Voidaan arvioida, että Suomen tilaluku kasvoi myöhäiskeskiajalla kolminker-taiseksi; Suomessa oli 1550 noin 34 000 verotilaa. Sen sijaan 1570-luvulla alkoi vaikea asutuksen autioitumisen ja taloudellisen kriisin aika, erityisesti Etelä-Suo-messa. Se johtui Venäjän sodan (1570–1595) hävityksistä Pohjois- ja Itä-Suomessa, sotaväenottojen ja epidemioiden aiheuttamasta työvoimapulasta, raskaista veroista ja katovuosista. Kriisi jatkui 1600-luvulla. Vuonna 1633 Suomessa oli noin 28 000 verotilaa.

Pohjois-Ruotsissa asutus oli vakiintunut jo 1300-luvun alkuun tultaessa Tor-nionlaaksoa myöten. 1300-luvun alusta voidaan todeta voimakas kolonisaatio. To-dennäköisesti uudisasutus jatkui ajoittaisena läpi myöhäiskeskiajan, vaikkei sitä juu-ri lähteistä voidakaan todeta, mutta ei myöskään asutuksen autioitumista.

Pohjois-Norjassa Finnmarkissa norjalainen asutus oli kasvussa jo 1200-luvul-la, ja se näyttää lisääntyneen 1300- ja 1400-luvulla Vuoreijaa myöten. Asutus sijoit-tui rannikolle ja perustui kalastukseen. Asutuksen kehitystä häiritsivät läpi myöhäis-keskiajan jatkuneet venäläis-karjalaiset hävitykset, jotka ulottuivat Lofoteille asti. Niiden asutukselle aiheuttama autioituminen jäi kuitenkin tilapäiseksi.

Asutuksen kasvu myöhäiskeskiajalla Suomessa ja Pohjois-Skandinaviassa kyt-kee alueet Venäjään, jossa asutus vähäisiä ruttojen aiheuttamia autioitumisia lukuun ottamatta oli jatkuvassa kasvussa. Novgorodia ympäröivillä alueilla oli käynnissä mittava kolonisaatio 1400-luvun puolivälistä 1560-luvulle, kun taas 1570-luvulla al-koi autioituminen. Baltiasta on sen sijaan 1400-luvulta tietoja mittavasta autioitu-misesta, mikä liittyy sen pikemmin Skandinavian ja Keski-Euroopan agraarikriisiin.

Kirjallisuus

Painetut lähteet

”*Diarium Vazstenense*”. *Vadstena klosterns minnesbok*. Toim. Andreas Lindborg. Birgittamuseiföreningen i Vadstena, Stockholm 1918.

Svenskt diplomatarium, VI, 1348–1355. Toim. E. Hildebrand, S. Tunberg ja E. Nygren. Stockholm 1878.

Tutkimuskirjallisuus

Ahnlund, Nils, ”I den stora folkminskningens spar”. *Vintergatan*. 1933.

Benedictow, Ole Jorgen, ”The Great Pestilence in Norway: An Epidemiological Study”. *Collegium Medievale* 3 (1990), 19–58.

Benedictow, Ole Jorgen, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*. Oslo 1993.

Benedictow, Ole Jorgen, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*. Oslo 1993.

Berglund, Joel, ”The Decline of the Norse Settlements in Greenland”. *Arctic Anthropology* 23 (1986), 109–135.

Briffa, K. R.; Bartholin, T. S.; Eckstein, D.; Jones, P. D.; Karlen, W.; Schweingruber, F. H. ja Zetterberg, P., ”A 1,400-year tree-ring record of summer temperatures in Fennoscandia”. *Nature* 346 (1990), 434–439.

Brink, Stefan, ”Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20 (1990), 39–45.

Brunius, Jan, *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i Västra Närke ca 1300–1600*. Lund 1980.

Bååth, Käthe, *Öde sedan stora döden var.. Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. Lund 1983.

Christensen, Aksel E., ”Danmarks befolkning og Bebyggelse i middelalderen”. *Nordisk kultur* 2, 1–57. Toim. A. Schuck. Oslo 1938.

Christensen, C. A., ”Aendringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede”. *Historisk tidsskrift* 12. Ser. I (1964), 257–349.

Falsterundersøgelsen, Bind 1. Tekstbind. Toim. S. Gissel. Odense 1989.

Gissel, S.; Jutikkala, E.; Österberg, E.; Sandnes, J.; Teitsson, B., *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600*. Uppsala 1981.

Gissel, Svend, ”Rents and Other Economic Indicators”. *Desertion*, 143–171. Toim. Gissel et al.

- Gissel, Svend, "Trade and Supply. The Commercial Background to the Development of Settlements". *Desertion*, 188–204. Toim. Gissel et al.
- Goehrke, Carsten, *Die Wustungen in Moskau Russ.* Wiesbaden 1968.
- Hansen, Birger Ulf, "Using climate and vegetation studies in southern Greenland to estimate the natural resources during the Norse Period". *Acta Borealia* 8 (1991), 40–55.
- Hatcher, J., *Plague, Population and the English Economy 1348–1530.* London 1977.
- Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130–1319.* 2. painos. Oslo 1991.
- Helle, Knut, "Tiden fram til 1536". *Grunntrek i norsk historie fra vikingtid til våre dager.* Toim. R. Danielsen, S. Dyrvik, T. Gronlie, K. Helle ja E. Hovland. Oslo 1991.
- Hiekkänen, Markus, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku.* Vammala 1994.
- Holmsen, Andreas, *Den store manndauen.* Oslo 1984.
- Horby, Kai, "Velstands krise og tusind baghold 1250–1400". *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 5. Toim. Olaf Olsen. Viborg 1989.
- Hornsherredundersogelsen.* Copenhagen 1977.
- Hybel, Nils, "Marginaljordstesens storhed og fald". *Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid,* 69–83. Toim. C. Bjorn, P. Grau Moller ja E. Porsmose. Odense 1992.
- Jakobsen, Bjarne Holm, "Soil Resources and Soil Erosion in the Norse Settlement Area of Osterbygden in Southern Greenland". *Acta Borealia* 8 (1991), 56–68.
- Jutikkala, Eino, "Ilmaston muutokset ja historia". *"Pane leipään puolet petäjäistä." Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa,* 9–24. Toim. Petri Karonen. Jyväskylä 1994.
- Jutikkala, Eino, "The Way Up". *Desertion*, 115–142. Toim. Gissel et al.
- Kårstad, Eirik, "Odegarder og oppgandtid i Trondenes. Bosetningen i bygdene opp mot Malangen i senmiddelalderen". *Seinmiddelalder i norske bygder,* 433–475. Toim. Lars Ivar Hansen. Bergen 1981.
- Larsson, Lars-Olof, *Det medeltida Varend.* Lund 1964.
- Larsson, Lars-Olof, *Smäländsk medeltid.* Stockholm 1986.
- Marthinsen, Liv, "Gårdoyding og økonomisk tilbakegang I Ringeby". *Seinmiddelalder i norske bygder,* 13–39. Toim. Lars Ivar Hansen. Bergen 1981.
- Nedkvitne, Arnved ja Norseng, Per G., *Oslo bys historie I.* Oslo 1991.
- Nielssen, Alf Ragnar, "Omfang og lokalisering av seinmiddelalderbosetninga på Vestvågøy". *Seinmiddelalder i norske bygder,* 335–393. Toim. Lars Ivar Hansen. Bergen 1981.
- Norborg, Lars-Arne, "Pest (Sverige)". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 13, 246–248. Lund 1981.
- Norborg, Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster.* Lund 1958.

- Orrman, Eljas, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Mårtens och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*. Vammala 1986.
- Orrman, Eljas, ”Huomioita myöhäiskeskiajan ja 1500-luvun asutustaantumista Pohjois- ja Koillis-Euroopassa”. *Historiallinen Aikakauskirja* 85 (1987), 23–26.
- Orrman, Eljas, ”The Progress of Settlement in Finland during the late Middle Ages”. *Scandinavian Economic History Review* 29 (1981), 129–143.
- Pitkänen, Kari, ”Suomen väestön historialliset kehityslinjat”. *Suomen väestö*, 19–63. Toim. Kari Pitkänen.
- Porsmose, Erland, *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfaellesskabets tid*. Odense 1987.
- Porsmose, Erland, ”Middelalder, o. 1000–1539”. *Det danske landbrugs historie I*, 205–416. Toim. Claus Bjorn. Kobenhavn 1991.
- Sandnes, Jorn, ”Conclusion”. *Desertion*, 230–243. Toim. Gissel et al.
- Sandnes, Jorn, ”Settlement Developments in the Late Middle Ages (approx. 1300–1540)”. *Desertion*, 78–114. Toim. Gissel et al.
- Sandnes, Jorn, *Odetid og gjenreisning*. Kragero 1971.
- Sandnes, Jorn ja Salvesen, Helge, *Odegårdstid i Norge*. Det nordiske odegårdsprosjekts norske undersøkelser. Oslo - Bergen - Tromsø 1978.
- Skarin, Ole, *Grängsgårdar i centrum I*. Studier i Västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600. Göteborg 1979.
- Soininen, Arvo M., *Pohjois-Savon asuttaminen*. Helsinki 1981.
- Stefansson, Magnus, ”Iceland”. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Toim. Phillip Pulsiano. New York & London 1993.
- Sundström, Hans, *Bönder bryter bygd*. Lund 1984.
- Suomalainen paikannimikirja*. Karttakeskus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2007.
- Teitsson, Björn, ”Geographical Variables”. *Desertion*, 172–187. Toim. Gissel et al.
- Ulsig, Erik, *Danske adelsgodser i middelalderen*. Copenhagen 1968.
- Ulsig, Erik, ”Den senmiddelalderlige agrarkrise”. *Historie. Jyske Samlinger* 15 (1983–85), 219–233.
- Ulsig, Erik, ”Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede”. *Historisk tidsskrift* 91 (1991), 21–43.
- Ulsig, Erik, ”Plague in the Late Medieval Nordic Countries”. *Historisk tidsskrift* 1/1994, 94–104.
- Vahtola, Jouko, ”The rise of settlement on the coast of Northern Ostrobothnia”. *Suomen varhaishistoria*, 613–621. Toim. Kyösti Julku. Jyväskylä 1992.

- Vahtola, Jouko, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Studia Historica Septentrionalia 3. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1980.
- Vahtola, Jouko, *Suomen historia. Kivikaudesta 2000-luvulle*. Uudistettu painos. Otava 2017.
- Walloe, Lars, ”Pest og folketall 1350–1750”. *Historisk tidsskrift* 61 (1982), 1–45.
- Veback, C. L., ”Kolonisation af Grönland”. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid* 8. Helsingfors 1963.
- Åkerman, Sune, ”Ett ekosystem och dess förvandling”. *Älvdal i norr*, 11–65. Toim. S. Åkerman ja K. Lundholm. Umeå 1990.
- Österberg, Eva, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i Västra Värmland ca 1300–1600*. Varberg 1977.